

Повна С.В.

SMART-спеціалізація як сучасна концепція розробки стратегії розвитку регіону: особливості реалізації в ЄС та Україні

SMART-спеціалізація (розумна чи інтелектуальна спеціалізація) є інноваційним інструментом ЄС для розбудови конкурентоспроможності регіонів, заснованій на усебічному урахуванні місцевих умов та можливостей, а також економіці знань. Як інноваційний підхід, SMART-спеціалізація має на меті стимулювати економічне зростання та робочі місця в Європі, дозволяючи кожному регіону визначати та розвивати власні конкурентні переваги [1].

Термін «SMART» означає [2]:

1) на основі фактів, що враховують усі активи, можливості, вузькі місця в регіоні, в т.ч. зовнішню перспективу, потенціал співпраці, глобальні ланцюги цінностей;

2) відсутність рішень «згори-вниз», натомість заохочується динамічний процес відкриття підприємництва, який об'єднує ключових зацікавлених сторін навколо спільного бачення;

3) підтримуються усі форми інновацій, не тільки технологічні, а також використання існуючих чи нових знань;

4) екосистемний підхід: створення середовища для змін, ефективність роботи інституцій.

Завдяки партнерству та підходу «знизу-вгору», SMART-спеціалізація об'єднує місцеві органи влади, наукові кола, бізнес-структури та громадянське суспільство, працюючи над впровадженням довгострокових стратегій зростання, що підтримуються фондами ЄС [1].

Згідно Положення ЄС [3], стратегія SMART-спеціалізації – це національна або регіональна стратегія, яка встановлює пріоритети з метою створення конкурентних переваг шляхом розвитку та узгодження сильних наукових та інноваційних сторін регіону або галузі з вимогами бізнесу; розвитку ринку шляхом згуртування, при цьому уникаючи дублювання та фрагментарності. Стратегія SMART-спеціалізації може бути розроблена окремо, а може бути включеною у національну або регіональну наукову та інноваційну стратегію.

Політика SMART-спеціалізації виходить за рамки інноваційної політики та розглядається як процес виявлення конкурентних переваг, пріоритетів та максимального розвитку наукового потенціалу у будь-якому регіоні, сильному чи слабкому, високо- чи низькотехнологічному [1]. В ЄС давно вважається, що основою політики згладжування міжрегіональних контрастів є активізація у сфері науково-дослідних робіт, на противагу поточній підтримці відсталіх територій і навіть створенню загального сприятливого інвестиційного клімату для підприємств (які найчастіше мають середню або низьку наукоємність), що не дає стійкого скорочення розриву у рівнях регіонального розвитку [4, 5].

Крім Європейської комісії, також незалежні інститути і міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй промислового розвитку (ЮНІДО), Світовий банк і ОЕСР займаються поширенням розуміння SMART-спеціалізації та практичним втіленням цього підходу [1]. Відповідно до визначення ОЕСР [6], SMART-спеціалізація являє собою промислову та інноваційну основу для регіональної економіки, метою якої є показати, яким чином державна політика, структурні умови, та особливо політика у сфері досліджень і розробок та інвестицій в інновації може впливати на економічну, наукову і технологічну спеціалізацію регіонів та відповідно на їх продуктивність, конкурентоспроможність та економічне зростання.

Регіональні стратегії SMART-спеціалізації є інтегрованими, місцевими програмами економічної трансформації, які базуються на принципах [1, 2, 7]:

1) фокусування політики підтримки та інвестицій на ключових пріоритетах, для розвитку наукоємного виробництва. Кількість пріоритетів має бути дуже обмежена, для того щоб сконцентрувати ресурси та вийти у світові лідери з їх реалізації, створивши критичну масу інновацій. Адже лише лідерство приносить вагомі позитивні результати у вигляді великої доданої вартості; спеціалізація означає зосередження на конкурентних силах та реалістичних потенціалах зростання, які підтримуються критичною масою діяльності та підприємницькими ресурсами;

2) орієнтація на сильні сторони та індивідуальні конкурентні переваги кожного регіону. Це місцевий підхід, який враховує активи і ресурси, доступні регіонам, та їх специфічні соціально-економічні виклики, для визначення унікальних можливостей для розвитку і зростання;

3) заохочення стейкхолдерів до активної участі в регіональному розвитку – визначення пріоритетів не повинно відбуватися зверху вниз, це має бути інклюзивний та інтерактивний процес залучення зацікавлених сторін, в якому ринкові сили та приватний сектор напрацьовують інформацію про нові заходи, а влада оцінює результати та надає можливість самим діючим особам реалізації цього потенціалу;

4) підтримка інновацій шляхом стимулювання інвестицій бізнес-сектора – стратегія повинна охоплювати широке коло інновацій, підтримку технологічних та соціальних інновацій, це дозволить кожному регіону формувати політичний вибір відповідно до їх унікальних соціально-економічних умов;

5) заснування на доказах і включення у себе надійних систем моніторингу та оцінки, а також механізмів перегляду для оновлення стратегічного вибору.

У 2016 р. в ЄС було засновано платформу SMART-спеціалізації для модернізації промисловості (Smart Specialization Platform) [8] як інструмент, що об'єднує SMART-спеціалізацію та міжрегіональне співробітництво для підвищення конкурентоспроможності промисловості та інновацій. Основна мета платформи SMART-спеціалізації – координувати зусилля регіонів ЄС, їх кластерів і промислових партнерів, що спільно працюють над створенням

інвестиційних проектів в галузях SMART-спеціалізації шляхом міжрегіонального співробітництва.

В ЄС вважається, що для процвітання Європи у глобалізованому світі вона має вирішити чотири головні задачі: (1) підвищення інноваційного та конкурентоспроможного потенціалу європейських регіонів як основи для моделі стійкого зростання; (2) поліпшення спільної роботи в рамках політики і програм ЄС на підтримку інновацій; (3) розширення міжрегіонального співробітництва, як ключового елемента в глобалізованих економіках; (4) посилення акценту на менш розвинених та індустріальних регіонах з перехідною економікою.

Промислова конкурентоспроможність та інновації залежать від того, наскільки швидко і ефективно промисловість зможе освоїти нові технології і використовувати нові бізнес-моделі для розробки інноваційних продуктів, послуг і високопродуктивних виробничих процесів. Регіони мають додаткові можливості для участі в міжрегіональному співробітництві на основі загальних пріоритетів SMART-спеціалізації, щоб вчитися один у одного, знаходити відсутні компетенції і допомагати своїм галузям розробляти спільні інвестиційні проекти.

На виході цієї платформи мають ініціюватися інвестиційні проекти, що пов'язані з пріоритетами ЄС. До напрямів, що входять до SMART-технологій, відносяться: високопродуктивне виробництво, ключові підтримуючі технології, цифрові перетворення (промисловість 4.0), передові матеріали, а також концепції інноваційних послуг для служб космічних даних, творчих індустрій та туризму [8].

Поряд із SMART-спеціалізацією як складовою розвитку промисловості, суміжними складовими на цій платформі відзначаються також кластерна політика, розвиток навичок, цифрові перетворення тощо.

Кластерна політика ЄС проявляється шляхом розвитку кластерів як груп спеціалізованих підприємств, часто МСП, та інших пов'язаних з ними суб'єктів підтримки, що знаходяться близько територіально та тісно співробітничують. В ЄС вважають, що разом МСП можуть бути більш інноваційними, створювати більше робочих місць і реєструвати більше міжнародних торгових марок і патентів, ніж поодиноці [9]. Але при дослідженні зв'язків та передачі інформації у кластері було з'ясовано [10, 11], що при горизонтальних зв'язках між фірмами (які є конкурентами) передається недостатньо інформації для створення нових ідей, і лише при вертикальних зв'язках (між постачальниками і споживачами) передається корисна інформація, що може стати основою інноваційних ідей.

Цифрова трансформація бізнесу і суспільства оцінюється як така, що надає значний потенціал для зростання в Європі. Вона характеризується поєднанням передових технологій та інтеграцією фізичних і цифрових систем, переважанням інноваційних бізнес-моделей, а також створенням інтелектуальних продуктів і послуг. ЄС планує спиратися на свої сильні сторони передових цифрових технологій і свою сильну присутність в традиційних секторах, щоб скористатися

рядом можливостей, пропорованих такими технологіями, як Інтернет речей, великі дані, передове виробництво, робототехніка, 3D-друк, технології блокчейна і штучний інтелект, що має дозволити їх галузям завоювати частку на нових ринках [12].

Для впровадження цифрових інновацій необхідною є стандартизація і сумісність ІКТ, щоб нові технології надійно працювали разом. Це буде ставати все важливішим, оскільки в майбутньому багато пристроїв будуть підключатися один до одного – від автомобілів і транспортних систем до приладів і систем електронної охорони здоров'я. В ЄС визначили 5 пріоритетів стандартизації ІКТ, а саме: 5G, Інтернет речей, хмарні обчислення, кібербезпека і технології даних, оскільки вони необхідні для підвищення конкурентоспроможності ЄС. Це, на їх думку, має прискорити оцифровку і безпосередньо вплинути на конкурентоспроможність в таких областях, як електронна охорона здоров'я, інтелектуальні транспортні системи, розумні будинки і міста, передове виробництво [13].

Ключові підтримуючі технології (КПТ) забезпечують основу для інновацій у всіх галузях промисловості, що робить їх ключовим елементом європейської промислової політики. Вони лежать в основі переходу до зеленої економіки і стимулюють розвиток абсолютно нових галузей. КПТ являють собою групу з шести технологій: мікро- та наноелектроніка, нанотехнології, промислова біотехнологія, сучасні матеріали, фотоніка і передові технології виробництва. Наголошується, що країни і регіони, які у значних обсягах розвивають та використовують КПТ, висувують себе у лідери щодо створення розвиненої і стійкої економіки [14].

Достатньо цікаві ідеї використання та розвитку SMART-спеціалізації розглянуті у «Баченні Європейської індустрії до 2030 р.» [15]. Так, однією з ідей є зосередження на стратегічних ланцюгах вартості та мережах створення цінностей. Поняття «цінність» виходить за рамки пошуку прибутку, і враховує соціальні та екологічні наслідки виробничої діяльності. Сьогодні існують фундаментальні зміни в ролі локальних виробничих мереж, в яких сервітизація набуває все більшого значення, а провідні світові виробники перетворюються також на постачальників послуг. Пропонується, що європейські галузі повинні перейти від управління ланцюгами поставок, до управління екосистемами, що посеред іншого передбачає необхідність зустрічей із клієнтами для рішення разом із ними спільних проблем. Цей новий перехід від продукту до рішення сприяє цифровій економіці, що дозволяє використовувати віртуальні ланцюги цінностей (Інтернет-платформи) для доставки рішень (послуг і продуктів).

При цьому пропонується спиратися на регіональні екосистеми, які охоплюють власну SMART-спеціалізацію, допомагають подолати регіональні відмінності та забезпечити платформу, де всі учасники можуть поєднати свої знання та спільно створити контент для навчання. Ці екосистеми мають об'єднати владу, вищі навчальні заклади, науковців, громадянське суспільство та

промисловість, при цьому створити координаційні точки і платформи для придбання технічних, цифрових і програмних навичок, та діяти як мультиплікатор зусиль ЄС. Для підтримки трансформації галузей необхідно створювати критичну масу динамічних мереж у вигляді нового типу SMART-кластерів, що можуть виступати як агенти змін. Політика має бути розроблена для мереж створення цінностей, а не для окремих секторів та компаній усіх розмірів. Необхідно мати достатню кількість підприємств у різних секторах, які об'єднують зусилля та досягають критичної маси навколо промислової трансформації за рахунок технологій та інновацій. Мережі створення цінності можуть дати найвищу спільну віддачу від вкладених зусиль, оскільки вони забезпечують платформи у стратегічних для Європи сферах, наприклад: розумні енергетичні системи, включаючи відновлювані джерела енергії, розумні будівлі, ефективність використання ресурсів та циркуляційну економіку, розумне виробництво, декарбонізацію, оцифровану економіку тощо.

Ще одна ініціатива полягає у збалансуванні цінності для суспільства через підтримку інновацій у корпоративній звітності в Європі шляхом визначення та обміну передовою практикою для інтеграції щодо вимірювання та оцінки впливу як концепції для оцінки ефективності компанії. Наприклад, розвиваючи методи оцінки вартості підприємства в економічному, екологічному та соціальному плані (матеріальному та нематеріальному) та його фінансовий і нефінансовий ціннісний внесок у суспільство (витрати і вигоди); або розуміючи взаємозалежності ціннісного внеску в суспільство та його відношення до вартості підприємства. Це не повинно створювати додаткового навантаження, зокрема для малого та середнього бізнесу, а скоріше допомагати оцінювати природний, соціальний та людський капітал для порівняння загальної вартості (внеску) компанії. Результати цих ініціатив повинні бути загальнодоступними. Це сприяло б посиленню стратегічного мислення та оптимізації вкладу бізнесу в цілі розвитку, а також підвищенню кваліфікації та покращенню добробуту працівників [15].

Отже, стратегія SMART-спеціалізації потребує структурних змін, що можуть включати наступні процеси:

- перехід від існуючої галузі до нової, заснований на діяльності спільно діючих установ та організацій (включаючи наукові, освітні, виробничі), які формують базу знань для створення нової діяльності;
- модернізація – процес технологічного вдосконалення існуючої галузі виробництва, включаючи розвиток конкретних сфер застосування ключових підтримуючих технологій для покращення ефективності та якості вже існуючих галузей;
- диверсифікація – потенційна синергія (скорочення витрат за рахунок диверсифікації виробництва та передачі знань), що може відбутися між існуючою та новою галуззю економічної діяльності;

- заснування цілковито нового виду діяльності – НДДКР можуть перетворити застаріваючі галузі на привабливі та прибуткові. Це може статися за умови поєднання діяльності НДДКР з підприємницькою діяльністю [7].

Одним із напрямів реалізації положень Угоди про асоціацію з ЄС, а також економічної інтеграції із загальним ринком ЄС і забезпечення включеності в глобальні ланцюги доданої вартості є реалізація в Україні ідеї SMART-спеціалізації. Застосування цього підходу визначається як ключовий компонент співпраці в рамках Європейської політики добросусідства щодо можливості використовувати європейські структурні та інвестиційні фонди. Виходячи з потреби долучитися до Стратегії SMART-спеціалізацій Євросоюзу, в Україні з 2016 р. здійснюється доволі активна робота з вироблення узгодженої з ЄС позиції [16].

Для України визначені переваги, які отримують регіони у разі визначення власної SMART-спеціалізації та впровадження відповідної стратегії:

- підтримка тих видів економічної діяльності, які приносять найбільший розвиток, інноваційність та зростання регіональній економіці, в результаті – зростання ВРП та покращення соціально-економічних показників;
- підвищення інвестиційної привабливості регіону через забезпечення розуміння інвесторів, які сфери є найефективнішими для інвестицій у регіоні;
- розширення зовнішніх джерел фінансування розвитку регіону через доступ до програм структурних фондів ЄС;
- розширення можливостей єврорегіонального партнерства через визначення та налагодження зв'язків з європейськими регіонами, долучення до європейських ланцюгів доданої вартості;
- забезпечення спільного напрацювання, прийняття та реалізації стратегічних рішень через зміцнення комунікації між регіональними стейкхолдерами [1].

Концепція SMART-спеціалізації сприяє синергетичному використанню інвестицій, підтримує регіони у розбудові їх інноваційного потенціалу, одночасно фокусуючи обмежені людські і фінансові ресурси на декількох конкурентоспроможних сферах з метою сприяння економічному зростанню [7].

В той же час вказується, що попередні регіональні інноваційні стратегії мали декілька недоліків:

- брак міжнародної та транскордонної перспективи, регіональна інноваційна та економічна система досить часто залишались ізольованими;
- вони не відповідали виробничо-економічній структурі регіону; недостатня участь бізнес-сектору в розвитку науково-дослідних напрацювань;
- відсутність ретельного аналізу регіональних ресурсів та активів;
- впровадження чужих елементів і систем та копіювання розвинутих регіонів без зважання на місцеві особливості [7].

Разом з тим треба пам'ятати зауваження Е.С. Райнерта [17], що біля витоків успішного розвитку лежить емуляція (імітація з метою зрівнятися або

перевершити), а зовсім не порівняльна перевага або вільна торгівля. На його думку, «розвиток недорозвиненості» є результатом непопулярності таких видів діяльності, для яких характерні зростаюча віддача від масштабу виробництва, покращений кадровий потенціал і виробничі потужності.

Згідно визначення із законодавства України, SMART-спеціалізація – це підхід, що передбачає аргументоване визначення суб'єктами регіонального розвитку в рамках регіональної стратегії окремих стратегічних цілей та завдань щодо розвитку видів економічної діяльності, які мають інноваційний потенціал з урахуванням конкурентних переваг регіону та сприяють трансформації секторів економіки в більш ефективні [18].

На базі спільної роботи фахівців із спеціалізованих міністерств – економічного розвитку та торгівлі, інфраструктури, енергетики та вугільної промисловості, аграрної політики та продовольства, охорони здоров'я, освіти і науки, а також науковців шляхом експертного опитування було визначено перелік секторальних напрямів SMART-спеціалізації для України: ресурсні матеріали; біоекономіка та біотехнології; енергетика та енергомашинобудування; аерокосмічні технології; інформаційно-комунікаційні технології; здорове суспільство [16]. На думку О. Снігової, хоча такий підхід не відповідає керівним принципам проектування стратегій для SMART-спеціалізації, на перших етапах входження України у цей процес він є корисним для започаткування пошуку ринкових ніш на структурованому європейському ринку. Проте такими підходами до «ручного» встановлення пріоритетів секторального розвитку не слід зловживати, оскільки існує загроза механічного визначення базових галузей регіонів як тих, що відповідають критеріям розумної спеціалізації, та нового витка консервації застарілої економічної структури регіонів України. Тому ці сфери краще сприймати не як визначення напрямів SMART-спеціалізації як такої, а як установа перспективних напрямів інтеграції національної науково-дослідної системи до європейського дослідницького простору.

Для реалізації промислового потенціалу України МЕРТ розробило Стратегію розвитку промисловості, основними напрямами якої стали чотири блоки: енергоефективність, просування технологій – індустрія 4.0, економічна децентралізація та «smart-регулювання» промисловості [1]. Першочерговими завданнями в реалізації нової промислової політики, визначеними МЕРТ [19], є: (1) модернізація та зростання промислового виробництва; (2) регіональний розвиток промисловості та смарт-спеціалізація, а саме: підтримка кластерних ініціатив, розвиток регіональної інфраструктури, підтримка бізнес-проектів та інновацій та спрощення доступу до сировини; (3) підвищення ресурсоефективності промисловості (стимулювання інновацій, спрощення доступу до інвестицій, запровадження практики управління відходами та створення засад циркулярної економіки).

Фахівцями МЕРТ також визначений перелік конкурентних переваг регіональних економік, серед яких: низькі логістичні витрати та розвинута

логістична інфраструктура, вигідне географічне розташування та вихід до Чорного моря, наявність виробничих майданчиків, високий мінерально-сировинний потенціал, угоди про вільну торгівлю з ЄС, державами ЄАВТ, Канадою, СНД та ін. [19]. Цей список є важливим і містить чинники, які безпосередньо впливають на ефективність регіонального розвитку. Проте він демонструє подальше бажання експлуатувати конкурентні переваги індустриальної доби та підкреслює спрямованість органів державної влади на застосування застарілого підходу до побудови в Україні державної регіональної економічної політики, який в ЄС не використовується з 2010 р. Він ніяк не стосується переліку конкурентних переваг регіональних економік, які у сучасній регіональній політиці формуються на засадах SMART-спеціалізації [16].

Існує також ризик застосування кластерної політики в умовах України, оскільки мета більшості кластерів полягає в простому підвищенні ефективності компаній, що входять у кластер, і в умовах застарілої економічної структури промислових регіонів це може перешкоджати зрушенню в бік нових, менш традиційних для даного регіону, але потенційно більш перспективних напрямів регіональної спеціалізації, посилюючи і без того значний ступінь регіональної структурної інертності та інерції регіонального розвитку [16].

Отже, регіональна смарт-спеціалізація має бути моделлю структурних змін, які ведуть до диверсифікації економіки регіону через розробку нових напрямів виробничої діяльності. Вона має забезпечити структурну еволюцію всієї регіональної економіки як кумулятивного процесу, що пов'язує нинішні і майбутні сильні сторони регіональної економіки.

Принципи смарт-спеціалізації були розроблені Євросоюзом для активізації структурних змін в економіці регіонів, формування і розвитку регіональної спроможності, ефективного функціонування на найважливіших світових ринках [16]. Але зауважимо, що серед сильних сторін регіону для пріоритетів варто обирати саме наукомісткі галузі, які зможуть дати вагомий приріст доданої вартості в регіоні. Також при визнанні суттєвої ролі приватних стейкхолдерів, владі не варто самоусуватися від заходів щодо стимулювання їх розвитку.

Для України впровадження моделі SMART-спеціалізації є актуальним завданням, оскільки саме на її засадах можливо розблокувати регіональний потенціал для структурних і технологічних змін, а також промислової модернізації на інноваційних засадах. Проте застосування регіональної смарт-спеціалізації в умовах її невизначеності як основного інструменту нової регіональної політики та відсутності чіткого розуміння місця в сучасній державній політиці зумовлює втрату сутності процесу – сприяння регіональним структурним змінам за рахунок використання наявного базису знань для створення нових видів економічної діяльності, заснованих на знаннях, та нових напрямів спеціалізації регіонів.

Неабияке значення SMART-спеціалізація має також для забезпечення спеціалізованої диверсифікації – пов'язаної із розширенням можливостей регіональної економіки адаптуватися до непередбачуваних змін ринкових умов у майбутньому, що важливо для подолання консервації старопромислової

економічної структури регіонів України і структурної інертності регіональної економіки, які значною мірою базуються на практиці штучного визначення певних промислових галузей регіонів як пріоритетних і лобіюванні їх державної підтримки.

1. Березіна О.Ю. Смарт-спеціалізація для покращення умов життя домогосподарств: європейський досвід. *Економіка і організація управління*. 2018. №4 (32). С.35-46. URL: <http://jeou.donnu.edu.ua/article/view/6573>

2. Matusiak Monika. Overview of the process of smart specialisation in Ukraine, Moldova and Tunisia. The European Commission's science and knowledge service. Joint Research Centre

3. Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS 3) Luxemburg, 2012 URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/presenta/smart_specialisation/smart_ris3_2012.pdf.

4. Повна С.В. Публічне управління регіональними інноваційно-інвестиційними процесами в умовах децентралізації влади // Публічне адміністрування: наукові дослідження та розвиток - 2017.- № 2(4). С.75-83. URL: <http://pa.stu.cn.ua/articles/1516089790653.PDF>

5. Повная С.В. Позитивные и негативные последствия усиления межрегиональных отношений // Materials of the XV International scientific and practical Conference Scientific horizons – 2019, September 30 –October 7, 2019. Law. Economic science. Public administration: Sheffield. Science and education LTD, p.3-5.

6. Smart specialization. URL: <http://oecd.org/sti/inno/smartspecialisation.htm>

7. Керівництво зі стратегії досліджень та інновацій для смарт спеціалізації. Неофіційна адаптована скорочена версія. Український інститут міжнародної політики. URL: <https://investment.zoda.gov.ua/uk/vprovadgennya-metodiki-smart-specializaciy-dlya-ukraini>

8. Smart Specialization Platform for industrial modernization. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/smart-specialisation_en

9. Cluster policy. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/cluster_en

10. The cluster is not flat. Uneven impacts of brokerage roles on the innovative performance of firms / Luís Martínez-Cháfer, F. Xavier Molina-Morales, Jesús Peiró-Palomino // Business Research Quarterly (2018) №21, pp.11-25.

11. Повна С.В. Організаційний механізм розроблення і впровадження інновацій, використання його в Україні. *Проблеми і перспективи економіки та управління: науковий журнал*. – Чернігів: ЧНТУ, 2018.– № 3 (15). – С.23-30.

12. Digital transformation. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/digital-transformation_en

13. ICT standartisation. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/ict-standardisation_en

14. Key Enabling Technologies. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/key-enabling-technologies_en
15. A vision for the European industry until 2030. Final report of the Industry 2030 high level industrial roundtable. European Commission. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/36468>
16. Снігова О. Smart-спеціалізація та stupid-реалізація. *Дзеркало тижня*. 2018. №16 (28 квітня – 11 травня). URL: https://dt.ua/economics_of_regions/smart-specializaciya-ta-stupid-realizaciya-276489.html
17. Райнерт, Э.С. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными [Текст] / пер. с англ. Н. Автономовой; под ред. В. Автономова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 384 с.
18. Постанова КМУ від 11.11.2015 р. № 931 «Про затвердження Порядку розроблення Державної стратегії регіонального розвитку України і плану заходів з її реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених Стратегії і плану заходів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/931-2015-%D0%BF>
19. Мінекономрозвитку пропонує провести в Україні смарт-спеціалізацію регіонів. URL: https://zik.ua/news/2018/03/15/minekonomrozvytku_proponuie_provesty_v_ukraini_smartspetsializatsiyu_1285353

Бібліографія:

Повна С.В. SMART-спеціалізація як сучасна концепція розробки стратегії розвитку регіону: особливості реалізації в ЄС та Україні // Особливості діяльності місцевих органів публічного управління в умовах переформатування владних повноважень : монографія за заг. ред. д-ра економ. наук, проф. Бутка М.П. – Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2020. С.264-273.